

УДК 94(477.7):069.61«1944/1945»

Олександр Коник *

**«ТОВ. ЯНИК – ДИРЕКТОР»: РОБОТА МАРІЇ ЯНИК
У ХЕРСОНЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ
(БЕРЕЗЕНЬ 1944 – ТРАВЕНЬ 1945 РР.)**

На основі документів Державного архіву Херсонської області висвітлено основні проблеми та роботу Херсонського краєзнавчого музею в період його відновлення й реформування (березень 1944 – травень 1945 рр.), як вони бачилися й викладалися директоркою музею Марією Яник у спілкуванні з обласним партійним і радянським керівництвом.

Ключові слова: Херсонський краєзнавчий музей, директор Марія Яник, херсонська партійна і радянська влада, післявоєнний період.

Так сталося, що в Херсоні жили й працювали дуже знані у своїй сфері особистості, які стояли біля витоків музейної справи у місті – археолог Віктор Гошкевич і натураліст Йосип Пачоський. Головним чином завдяки їх тривалій і невтомній праці та підтримці міської влади і міської спільноти кінця ХІХ ст. херсонські музеї стали відомими. Їхня діяльність є постійним джерелом натхнення істориків і краєзнавців, зокрема, в Херсоні. Наукова робота Йосипа Пачоського в Україні і в Польщі вже висвітлена на монографічному рівні [3] (що, звичайно, жодним чином не вичерпує тему). Про Віктора Гошкевича існує велика кількість публікацій, переважно глорифікаційних. Тепер, наскільки відомо, готується й дисертаційна робота, що за визначенням має бути науковою.

Однак про херсонських музейників радянського періоду – можливо, не таких яскравих – дізнатися, як виявилось, вельми непросто. Навіть якщо взяти до уваги наявність дисертаційного опрацювання проблеми історико-археологічних музеїв в Україні на базі херсонського музею [9].

Загалом кажучи, у цій справі існують великі лакуни. Одну з таких, а саме відродження (чи перехід на нові/старі радянські рейки після нетривалого за

* Доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

історичними мірками періоду окупації міста в 1941–1944 рр.) музейної справи у Херсоні та людей, що були безпосередньо причетні до цього процесу в кінці 1944-1945 рр., ми й хочемо заповнити, ґрунтуючись насамперед на матеріалах Державного архіву Херсонської області. Цілком може бути, що для самих музейників це зовсім не є лакунами, але публікацій, де б висвітлювалася заявлена тема, принаймні нам, не зустрічалось.

Існує невелика кількість робіт, дотичних до згаданої проблеми. Важкі для херсонських музеїв (якийсь час одного, далі двох) наслідки тимчасової окупації міста румунськими й німецькими військами у 1941–1944 рр. спричинилися до своєрідної їх популяризації в місцевій пресі. Розграбовані колекції (спочатку однозначно списані на німців), їх подальша доля, повернення частини археологічної колекції з Німеччини у 1994 р. тощо стали популярною темою для науковців і журналістів, починаючи з 1944 р. й практично до сьогодні [1; 2; 3; 4]. Однак на цьому історіографія питання в основному й вичерпується. Архівна ж база, якою послуговувалися окремі дослідники при висвітленні постокупаційної історії херсонських музеїв, ґрунтується переважно на документах, сконцентрованих у суто «музейних» фондах ДАХО, тобто починаючи з 1946 р. [5, с. 22, пос. 3, 5].

Предмет повідомлення артикульований у його назві. Йдеться про висвітлення проблеми у її персональному вимірі. Отже, завданням буде насамперед назвати людей, безпосередньо дотичних до музейної справи у Херсоні в своєрідний перехідний період 1944-1945 рр. (у цей час вирішувалося питання про поділ установи на два музеї), прослідкувати за наявними документами їхню службову діяльність та рефлексії щодо основних музейних чи й особистих проблем того часу.

Головною в цій ситуації була особа директора музею. Перша частина назви пропонованої тут розвідки – це власне цитата: «Тов. Яник – директор» – саме такий запис бачимо наприкінці списку осіб, запрошених на засідання виконкому Херсонської обласної ради депутатів трудящих 17 листопада 1945 р.

[8, арк. 1]. Директор якої установи чи підприємства – з документу незрозуміло, неясно також, ідеться про товариша чи, може, товаришку. За радянською бюрократичною традицією (коли ще не переймалися гендерною термінологією) – мабуть, мав би бути чоловіком, товаришем.

Саме у чоловічому роді трактується тогочасний директор у одній з наукових публікацій про долю археологічної колекції, вивезеної німцями: «За даними директора музею М. Яника, що був ним у 1944-45 рр., німці вивезли із собою більше 50 ящиків з різними музейними експонатами. В його статті у газеті «Наддніпряньська правда» від 4 липня 1944 р. він жваво, як і Сапіга (автор статті у газеті окупаційної влади «Голос Дніпра» про розграбування музею «жидо-більшовиками» при відступі з Херсона у серпні 1941 р., – О.К.) описує «культурні вилазки» у музей вже солдатів вермахту і те, як німецькі офіцери вибирали та забирали все що їм сподобалося із того, що залишилося в музеї» [5, с. 18].

До полеміки Сапіга-Яник, можливо, варто буде повернутися, поки що ж нам важливо наголосити на тому, що директор М. Яник мав би називатися, за сучасною мовною практикою, усе ж директоркою. Бо звали її гарним іменем Марія. Жінка трохи за тридцять, родом зі Станіслава, що поблизу Херсона, вчителька за фахом [7, арк. 36]. Задля справедливості варто зазначити, що директорська стаття у дотичній до музею управлінській документації 1944 – першої половини 1945 р. ніяк не проявлялася, і описаний вище невеликий казус цілком можна зрозуміти. Особливо якщо бракувало часу на глибші архівні пошуки.

Завдяки своєрідній ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві, яка, коротко кажучи, все контролювала, в юридичному сенсі ні за що не відповідала, але при цьому відносно добре документувала свою діяльність, в її фондах збереглися документи, що проливають світло на ситуацію з херсонськими музеями у згаданий час.

Однією з перших за часом появи була офіційна інформація, подана в Херсонський обком КП(б) України з обласного відділу народної освіти про роботу політпросвітнього сектора цієї установи з 25 травня по 2 вересня 1944 р. Він невеликий, але важливий для подальших порівнянь, тому наведемо його повністю, у перекладі українською. Отже, у підрозділі IV «Робота музеїв» читаємо: «У місті Херсоні до періоду німців було два музеї – краєзнавчий і художній. За період німецько-фашистської окупації м. Херсона, особливо в останні дні перед вигнанням німців із міста краєзнавчий музей був поварварському [пограбований]⁶⁶, особливо історико-археологічний відділ. До приходу німців краєзнавчий музей мав величезну кількість експонатів. Наприклад, історико-археологічний відділ мав більше 46 тисяч номерів, відділ природи більше 30 тисяч номерів. Після вигнання німців у історико-археологічному відділі експонати налічуються лиш десятками номерів. З відділу природи німці вивезли весь науковий інвентар, мікроскопи, лупи, підзорні труби, стетоскопи і т. д.

У теперішній час робота краєзнавчого музею починає відновлюватися, так, у межах можливого відновлено відділ природи й відкрито для відвідування. Історико-археологічний відділ також почав свою роботу. Відвідало музей з 1/VII по 10/IX – 950 осіб і 11 екскурсій.

Художній музей німцями зовсім знищений» [6, арк. 50].

Скоріше за все, в основі цього повідомлення мала б бути інформація з музею, однак у даному випадку вона безіменна. Але переважна більшість документів, власне музейних звітів, котрі акумулювалися усюдисущим відділом пропаганди й агітації, підписана його директором. Перший такий документ у справі, датований 28 грудня 1944 р. і підписаний «директор Яник» мав назву «Доповідна записка про стан науково-дослідної роботи в роки Вітчизняної війни і в теперішній час». Було зроблено екскурс про роботу в 1941 р. (вивчення флори і фауни, розкопки поховань і курганів), про ситуацію зі

⁶⁶ Пропущене в оригіналі документа слово вставлене нами за контекстом, як і деякі пропущені розділові знаки. – О.К.

штатами (було три штатних наукових працівників і два сумісники, а тепер один у штаті – Ісаков Олександр Васильович, безпартійний українець, і два сумісники) та про фінансування (на науково-дослідну роботу у 1941 р. було відпущено 12 000 руб., а на 1944 – 5 000 руб., тощо [6, арк. 86]).

По суті ж справи було зазначено, що науково-дослідна робота в музеї з серпня 1941 по квітень 1944 р. не велась, бо на окупованій території, «...як відомо, про наукові роботи не могло бути й мови». Це цікаве зауваження, яке передбачає знання справи зсередини. Марія Яник, що влаштувалася на роботу в музей у 1939 р., працювала там і в роки окупації, отож добре володіла ситуацією. Працювала явно не на номенклатурній посаді, оскільки евакуйованою не була - на відміну від названих нею в цій доповідній наукових працівників Дмитренка й Резникової [6, арк. 86].

З інших проблем директорка називає відсутність лаборантів, а у лабораторії мікроскопів, луп, хімікатів – спирту, камфори, формаліну та ін. Наголошує також на відсутності мисливської рушниці.

Дуже важливою (враховуючи перебування на окупованій території) вважаємо частину доповідної, адресовану спеціально для відділу пропаганди й агітації: «...Усі співробітники музею користуються періодичною пресою (газетами), а також складено план занять з опрацювання («проработки», – О.К.) книги Й. В. Сталіна (гурток починає працювати з 1/І.45 р.). Стосовно скликання Обласної Народи (так у тексті, – О.К.) з питань науково-дослідної роботи, музейні працівники вважають [скликання такої наради] за вкрай необхідне і актуальне, хоч би з точки зору необхідності встановлення саме тієї тематики науково-дослідної роботи, яка необхідна у зв'язку з теперішнім етапом ходу Вітчизняної війни і відновлення нашої області» [6, арк. 87].

Треба думати, що таку нараду ініціювали обласні власті, не виключено що партійні, і вона була вочевидь потрібною, але процитований вище дещо заплутаний директорський пасаж про «крайню необхідність і актуальність» явно мав зігріти серце якомусь інструкторові, а то й секретареві обкому партії.

З Компартією пов'язаний і чи не найбільш інформативний архівний документ цього періоду, підписаний М. Яник. Це своєрідний базовий блок інформації, яка частково вже використовувалась (див. вище), частково публікувалася у місцевій пресі [12], наводилася в якихось елементах, у т. ч. й для комунікації з Києвом і Москвою [8, арк. 103-104]: зокрема, для обґрунтування необхідності повернення до практики ХІХ ст., коли в Херсоні існували й історичний, і природничий музеї. Але у найповнішому й найдетальнішому вигляді, з необхідним присмаком ідеологічної відданості партії й радянській владі, інформація була скерована у відновлений Херсонський обком партії незадовго до офіційної дати завершення війни, 4 травня 1945 р.

Документ не має назви, адресований безпосередньо «Секретареві Обласного Комітету КП(б)У з пропаганди й агітації тов. Короїду» й за характером нагадує колишні «чолобитні». За структурою приблизно третина документу – це своєрідний «тренос», плач за колишнім музейним багатством, розграбованим і сплюндрованим німцями, третина – звіт про виконану роботу за період з 15 березня 1944 р. по 1 травня 1945 р. і, нарешті, головна для музею на той час частина – прохання. Можливо, з урахуванням часу, вельми скромні [6, арк. 8-9].

Жодної згадки про роботу в період окупації, з 1941 по 1944 рр., – ні самого музею, ні своєї роботи в музеї, – звернення директора до партійного секретаря, природно, не містить. Лексика відповідна духові часу, з використанням визначень «громили», «грабіжники», «професори грабунку» і т. п. Щось із тих інвектив відповідало дійсності, щось було пересадою, бо грабували не тільки німці [5, с. 17-18], але опис розрух і музейних втрат виглядав вельми переконливо й патріотично.

«Херсонський краєзнавчий музей за період німецько-фашистської окупації, – читаємо в документі, – особливо в останні тижні й дні перед звільненням міста німецько-фашистські громили, керовані «професором»

О. Коник. «Тов. Яник — директор»: робота Марії Яник у Херсонському...

(грабунку) Штамфусом та ін. чиновниками зі штабу Розенберга начисто пограбували історико-археологічний відділ музею, художній і частково відділ природи» [6, арк. 8]. Далі перелічуються втрати археологічної та нумізматичної колекції за їх типами.

Підкреслено ту обставину, що нумізматичні колекції, колекції зброї і козацького начиння («утвари») були широко відомими не лише в наукових установах і колах нашої країни, але й за її межами: «У музеї бували й працювали вчені Англії, Швеції та ін. зарубіжних країн» [6, арк. 8].

Евфемізмом про «інші зарубіжні країни», треба думати, приховувалися власне німецькі вчені, які таки бували в Херсоні й працювали в місцевому музеї – зокрема археолог Г. Драгендорф, історик античності К. Шукхгарт та ін. [див. про це: 9, с. 9].

У директорському зверненні наголошено також на цінності втрачених фондів археологічної літератури, що її мала бібліотека історико-археологічного відділу, і спеціальної зоологічної та іншої літератури з бібліотеки відділу природи. «Зараз уся цінна література вкрадена й вивезена», підкреслює авторка, не вдаючись у деталі ким і куди вивезена – німцями чи червоними при відступі, як то сталося з музейним золотом – «Келегейським скарбом», вивезеним на схід перед зайняттям Херсона окупаційними військами. Він безслідно зник, про що ніби й співчутливо, але не без зловтіхи говорилося у згаданій статті в «Голосі Дніпра» у 1941 р. [11; див. також: 9, с. 7].

«В історичному відділі – продовжує М. Яник, – з 46.000 експонатів залишилися лише маловиразні фрагменти і уламки, кількість яких обчислюється десятками. За заявами свідків, награвовані наукові фонди музею були упаковані грабіжниками в 40 ящиків з написами «Краків». Підірвано пам'ятник кн. Потьомкіну [...] Вкрадені й вивезені [...] (йде перелік конкретних речей, як-от скіфські казани, варязький меч і т. п. [6, арк. 8]. [детальніший перелік див.: 5, с. 18-21]. Цікаво, що у подальшому кількість ящиків зросте до 50-ти.

Можливо, під «науковими фондами» в записці розумілися тільки речі, артефакти, а у більш ранній статті Яник у «Наддніпрянській правді» йшлося також і про наукову літературу («Перед відступом з міста фашистські бандити вивезли з музею більше 50 ящиків з різними музейними експонатами *та літературою*» [12]) (тут і далі виділення шрифтом наше, – О.К.). Зрештою в літературі усталилася цифра у 50 ящиків, ба навіть більше – ці легендарні *ящики* вже в наші дні перетворилися на *скрині* [9, с. 7].

Директорка характеризує також дещо менші ніж у археологів, але суттєві втрати відділу природи: «...украдені кращі екземпляри птахів із загону пастушачих, курячих, украдено опудало павича, опудала звірів – лисиці, білок, білодушок, козуль та ін. Вивезено частину ентомологічної колекції і спеціальної для неї літератури, атласи, карти, три мікроскопи (з них один «замечательный» бінокляр). Порвані інвентарні книги» [9, арк. 8 зв.].

У цьому документі – єдиному з доступних нам паперів, що стосувалися музею періоду 1944-1945 рр. – міститься інформація про, умовно кажучи, «чиновників штабу Розенберга» – фахівців, що відбирали музейні цінності для вивезення. Цим самим Яник дещо спростовує свої ж оцінки, що грабувала фонди спочатку німецька солдатня, а вже потім офіцерня [12] (дивна як на горезвісну німецьку дисципліну послідовність, але так було сказано). Отже, цитуючи далі документ, «Пограбування й розорення по відділу Природи проводили проф. Динник Юлій Олек[...], його дружина Динник Над[...], що працювали в Краснодарському Паразито[логічному] інституті⁶⁷, і проф. Гамбурзького Тропічного інституту Грюнвальд» [6, арк. 8 зв.].

Стосовно художнього відділу сказано коротко: вивезені усі кращі картини, «наш оригінал худ. Шишкіна «Ліс», худ. Горбатого (так у тексті, – О.К.) «Псков»⁶⁸, решту картин розірвано чи знищено. Бронзові статуетки, «чудная

⁶⁷ В історичній довідці про кафедру біології з курсом медичної генетики Кубанського державного медичного університету згадується про те, що «З квітня 1933 кафедру очолив доцент [Ю. А. Динник] (ініціали рос.). У цей період на кафедру прийшли викладачі Е. Л. Глікіна і Н. Р. Динник, які викладали біологію протягом кількох років а також при евакуації інституту. З 1943 р. завідуючими кафедрою працювали Ф. М. Задірко (1943-1944)...» [10]. Чи мова йде про одних і тих Динників, стовідсотково стверджувати не можна.

⁶⁸ Очевидно, йдеться про полотно художника Костянтина Горбатова «Псков» (1915).

О. Коник. «Тов. Яник — директор»: робота Марії Яник у Херсонському...

фарфоровая посуда» вивезена чи знищена [6, арк. 8 зв.]. Дещо іншу версію містить газетна публікація цього сюжету: «Повністю розграбовано художній відділ музею – Шишкіна «Ліс», «Вечірній прибій» Айвазовського, «Петропавлівська фортеця і будиночок Петра Великого» Лагоріо та ін.» [12].

Звітуючи про зроблене, директорка перелічує справді необхідні для елементарного виживання музею роботи, посильні декільком людям: по природничому відділу прибрати сміття, зробили ремонт і часткове засклення вітрин (підкреслено, що «своїм коштом»), відремонтували чотири вікна і, зрештою, відкрили відділ для глядача – звичайно, в символічну дату 1-го травня 1945 р. [6, арк. 8 зв.].

В історико-археологічному відділі перемістили вітрини на перший поверх, «куди зносяться й систематизуються залишки кераміки, бронзи та ін. цінностей». Також, з огляду на втрату інвентарних книжок, приводилися в порядок інвентарні картки, що залишилися, «котрі необхідні для відновлення наявних і втрачених цінностей» [6, арк. 9].

Нарешті, у третій частині документу, де йшлося про потреби музею для подальшої роботи, акцентовано на необхідності ремонту вікон та їх засклення (музей погоджувався навіть на часткове забивання фанерою чи бляхою); ремонт і засклення вітрин; для поновленого відділу природи були потрібні нові екземпляри риб, молюсків, ракоподібних, опудал птахів, колекцій комах і т. п., потрібні матеріали для обробки шкур (камфора) і т. п. Окремо наголошувалося на проблемі зі спиртом: «Спирт Винокомбінат виготовляє, але ціни дуже високі. Прохання допомогти вийти нам з цієї біди – тобто у асигнуванні коштів, чи відпускати спирт за собівартістю» [6, арк. 9].

Принагідно директорка просила обком партії «допомогти нам забронювати за музеєм н[аукового]/співробітника препаратора-реставратора (єдиного фахівця у м. Херсоні) т. Шевченка Остапа Ігнатовича, 1894 р. народж. (на посаді препаратора працює 28 років)» [6, арк. 9].

Тут треба мати на увазі, що М. Яник виступала директором практично двох музеїв у одній іпостасі: рішення про створення окремих історико-археологічного і краєзнавчого музеїв було прийняте облвиконкомом іще 17 листопада 1944 р., при цьому вона залишалася директором краєзнавчого музею [7, арк. 36; 8, арк. 92], основою якого й був власне відділ природи. Але доки це питання узгоджувалося у вищих радянських інстанціях, поки що єдиний музей в особі його директора просив вищу обласну партійну інстанцію допомогти отримати дозвіл на полювання, дозвіл і матеріали для замальовок (художником), фотографування зруйнованих будівель...

Просили навіть вирішити питання щодо дозволу на «збір матеріалів «Великої вітчизняної війни Радянського Союзу». Здавалося б, що принаймні це останнє не мало вимагати ніяких узгоджень для спеціалізованої установи — однак сучасникам були ясніші механізми функціонування сталінського управління, тому товаришка Яник, очевидно, намагалася використовувати усі доступні важелі впливу на ситуацію. Принагідно було порушено й клопотання про долю втрачених фондів: «За певними даними нам відомо, що вантаж, який німецько-фашистські грабіжники везли з Херсона, лежить недовезений до їх задуманої мети між Одесою і ст. Роздільною» — яким би чином дізнатися, чи немає там ящиків з музейними речами, адресованих у Краків» [6, арк. 9].

Саме цим реченням закінчується документ — директорка м'яко, але настійливо турбувалася про головну цінність музеїв — не про інтер'єри й гарні вітрини, але насамперед про фонди.

Очевидно, це шляхетна риса для очільниці музейної установи. Марія Яник керувала музеєм у важкі часи, і, як видається, робила свою справу гідним чином. Подальша наукова та господарська діяльність музею і пов'язані з нею директорські турботи, очевидно, будуть вдячною темою для подальшого вивчення й висвітлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров С. В. Херсонский краеведческий музей из Берлина вернулась уникальная коллекция. Только она далеко не полна / С. В. Александров // Херсонський вісник. – 1994. – 14 трав.
2. Асламов В. Акт доброї волі / В. Асламов // Наддніпрянська правда. – 1994. – 21 квіт.
3. Безлуцька О. П. Діяльність Й. К. Пачоського в контексті розвитку біологічної науки (остання чверть ХІХ – перша половина ХХ ст.) : Монографія / Олена Безлуцька – Херсон : Айлант, 2014. – 195 с.
4. Билкова В. Повернення скарбів / В. Билкова // Наддніпрянська правда. – 1994. – 19 лип.
5. Вдовиченко Є. В. Доля археологічної колекції Херсонського краєзнавчого музею у роки Другої світової війни / Є. В. Вдовиченко // Наукові записки ХОКМ. Проблеми археології, історії, історіографії, літературознавства, мистецтвознавства, ономастики. – Херсон, 2005. – С. 17–21.
6. Державний архів Херсонської області. – Ф. П–46. – Оп. 1. – Спр. 375. – 117 арк.
7. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р–1989. – Оп. 1. – Спр. 8. – 50 арк.
8. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р–1979. – Оп. 1. – Спр. 41, . – 186 арк.
9. Костенко А. В. Археологічні фонди краєзнавчого музею : формування, зберігання, використання (на прикладі Херсонського обласного краєзнавчого музею) : автореф. дис. ... канд. іст. Наук : 26.00.05 / Костенко Антон Віталійович ; Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К., 2015. – 18 с.
10. Кубанский государственный медицинский университет. Кафедра биологии с курсом медицинской генетики [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://ksma.ru/kafedry/biologija/>

11. Сапіга Ф. Відродити музей / Ф. Сапіга // Голос Дніпра. – 1941. – 24 верес.

12. Яник М. Наслідки німецької окупації в Херсонських музеях / М. Яник // Наддніпрянська правда. – 1944. – 7 лип.

На основе документов Государственного архива Херсонской области рассмотрены основные проблемы и работа Херсонского краеведческого музея в период его восстановления и реформирования (март 1944 – май 1945 гг.), как их видела и излагала директор музея Мария Яник в общении с областным партийным и советским руководством.

Ключевые слова: *Херсонский краеведческий музей, директор Мария Яник, херсонская партийная и советская власть, послевоенный период.*

The work and basic problems of the Kherson museum of local lore in the period of its restoration and reforming (March 1944 – May 1945) are considered on the basis of documents of the Kherson State archive in the way as the director of the museum Maria Janyk saw and stated it in dialogue with a regional party and Soviet management. It is a question of personal vision of a problem. The office correspondence of the director of the museum considered in the article throws light not only on the actual aspect of business, but also on personal vital and office strategy of the director. In the texts of documents there is both certain treatment of the stated facts and some failure to mention. It was important to show herself and the work with maximum favourable side, and also to minimise possible consequences of stay on the occupied territory. During the considered period both these problems have been reached by Maria Janyk.

Keywords: *the Kherson museum of local lore, director Maria Janyk, the Kherson party and Soviet power, the post-war period.*